

БІЖЕНСТВО ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЧАСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ГОЛОВНІ НАПРЯМКИ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Наближення столітнього ювілею від початку Першої світової війни спонукає вчених до підведення підсумків в дослідженні її окремих аспектів. Одним із таких напрямків є вивчення історії біженстваяк нового соціального явища, що в найбільшому масштабі проявилось на теренах Російської імперії. Його започатковано лише у 90-ті рр. минулого століття, позаяк до того часу істориків цікавила здебільшого військова історія цього збройного конфлікту, його економічна та політична складова, дипломатичні ігри основних учасників. При цьому слід зауважити, що поява кожного нового історіографічного дослідження свідчить про поступ в осмисленні, вивченні, творенні методологічних засад цієї важливої проблеми Першої світової війни.

На сьогодні у вітчизняній науці з'явилися перші історіографічні розвідки, присвячені серед іншого й проблематиці біженства. Такою слід назвати історіографічну публікацію О. Ресента та Б. Янишина¹. Однією із основних тем у цьому контексті, як зауважили ці дослідники в іншому своєму дослідженні, є проблематика біженства². У роботі Г. Сегеди, крім джерел, охарактеризовано історіографію лише періоду Російської імперії³. У дослідженнях Л. Жванко зроблено спробу подати аналіз наукового доробку зазначеної проблематики упродовж всього періоду війни, тобто охопивши й наукові розвідки, присвячені добі УЦР та Української Держави⁴.

Відтак, у запропонованій статті подано аналіз сучасної зарубіжної історіографії проблеми біженців Першої світової війни,

які перебували на теренах Російської імперії упродовж 1914 – лютого 1917 гг.

При цьому слід наголосити на складнощях доступу до історичних праць, оскільки їх пошук передбачає роботу в закордонних книгозбірнях, оскільки у вітчизняних бібліотеках їх просто обмаль. Тому авторка опрацювала літературу, що зберігається у фондах семи наукових бібліотек України (Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, м. Київ, наукові бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна та Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара, Державна обласна універсальна бібліотека імені Первовчителів слов'янських Кирила і Мефодія, м. Дніпропетровськ, Державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка, м. Харків, Полтавська обласна наукова бібліотека імені Івана Котляревського, Наукова історико-краєзнавча бібліотека «Тавріка», м. Сімферополь), двох провідних бібліотек Польщі (бібліотека Польської Академії Наук, м. Варшава, бібліотека Ягеллонського університету, м. Краків) та двох провідних бібліотек Російської Федерації (Державна публічна історична бібліотека, м. Москва, Національна бібліотека, м. Санкт-Петербург).

Перш за все, важливим є розуміння місця Великої війни у дослідницьких пріоритетах європейських істориків. Професор Ж.-Ж. Беккер, один з авторитетних її дослідників Франції, визначив момент відліку та головні аспекти дослідження проблем Першої світової війни. «З 1960-х років нові покоління істориків роблять спроби сформулювати нове бачення війни, беручи до уваги широку палітру поглядів, різну ментальність, уявлення. Вони намагаються зрозуміти, якими були учасники цієї війни, як вони мислили, що відчували... Зрозуміло, цього було недостатньо для надання події, яка відбувалася десятиліття тому, сучасної гостроти та актуальності, здатної викликати запеклу полеміку, подібно до тієї, яка не вщухає щодо перевороту 1917 року»⁵.

Крім того, вчений на сторінках свого російськомовного видання піднімає питання щодо повернення до старого визначення «Велика війна». Його аргументація на користь цього

терміна пов'язана зі сприйняттям війни її сучасниками: «... для сучасників вона усвідомлювалась саме такою – безпрецедентною подією, яка вразила людство своїм розмахом. Нічого до цього світ не знав. Визначення Велика війна з'явилося не після її закінчення, а на початку»⁶. Дослідник також звернув увагу на зміни підходів при визначенні причин війни. У результаті – «...історіографія світової війни повністю оновилася: центральне місце в ній посіли дослідження, присвячені національному та людському фактору в історії»⁷. Якісно новим у європейській історіографії стало поняття «культура війни», що охоплює всі напрямки життя європейців під час війни: освіта, виховання, сімейне життя, преса, форми колективного та індивідуального побуту, очікування, цінності та ін. Підсумовуючи, Ж.-Ж. Бекер зазначив: «У сфері вивчення «культури війни» ми все ще далекі від систематичних досліджень і перебуваємо на стадії підготовки новаторських робіт»⁸.

Німецький історик Бен'ямін Циман наголошує на перевагах «культурної історії» Першої світової війни порівняно з дослідженнями, що виходять з принципів класичної дипломатичної та структурної історії, роздумами над ходом війни в рамках «великої політики кабінетів», якою до кінця 80-х рр. минулого століття займалися західноєвропейські вчені⁹. Поряд з тим культурна історія та історія менталітету часів Великої війни – «гарний приклад нового відкриття та нової інтерпретації певної тематики цього періоду». На його переконання «...тільки культурна історія, яка надає перевагу людині, її діяльності удостоїла належною увагою цей аспект війни і розробила його у багатьох тематичних областях»¹⁰.

Прикладом застосування принципів «культури війни» та «культурної історії» у вивченні біженства Першої світової війни в Російській імперії є праці британського дослідника П. Гетрелла. Серед дослідників, які започаткували цей напрям, слід назвати П. Гетрелла, британського професора університету в Манчестері, який у низці своїх праць дослідив проблеми біженства Першої світової війни на теренах Російської імперії¹¹. На особливу увагу заслуговує його монографія «Уся імперія в дорозі: біженці в Росії під час Першої світової війни», яка

висвітлює проблематику появи біженства як соціального явища, царську політику щодо цієї категорії населення, діяльність благодійних спілок, гендерні аспекти, впливи російської лютневої революції на процес консолідації біженців, тлумачить поняття «переміщені особи»¹². Дослідник також вводить широке поняття «переміщені особи», «переміщення населення» («population displacement»), до семантичного кола якого зараховує біженців, депортованих, військовополонених ворожих армій, інтернованих з числа громадян ворожих країн¹³.

У статті «Біженці і проблеми статі в Росії у часи Першої світової війни», яка є фактично російськомовним перекладом одного із параграфів зазначеної монографії, П. Гетрелл цілком слушно зазначив: «Біженці, безсумнівно, несправедливо залишені поза увагою дослідників, вони не піддавалися, та й зараз не піддаються спробам “розкласти” цих людей за встановленими категоріями ... у звичних рамках суспільних сил, класів, станів, національних етнічних груп»¹⁴.

В іншій роботі він намагався дослідити феномен переселення людей саме за воєнної доби, самоідентифікацію біженства, особливості перебування в тилкових губерніях різних етнічних груп біженців – поляків, латишів, росіян. Досить цікаву, неоднозначну й дискусійну тезу висловив дослідник у сюжеті, присвяченому українським біженцям, назвавши його «Малоросія. Незручні біженці». Він доводить, що «біженство підтверджувало респектабельність культивування національної самосвідомості і додавало життєздатність діям, які були наслідком особливостей національної ідіоми. Біженці були мобілізовані в «хрестовий» похід на підтримку національного відродження і, зрештою, створення або відновлення національної єдності»¹⁵.

Закордонні історики, аналізуючи проблему етнічних біженців, наголошують на такому собі психологічному бар'єрі, який доводилося долати останнім – так званий «поріг» чи «кордон», залежно від ситуації. Ті, хто «переступили поріг» невідомості і ті, хто їх зустріли, були вимушені співіснувати разом. При цьому П. Гатрелл звертає увагу на таку дефініцію: «Для багатьох біженців неросійського походження не було різниці між

біженцями і корінним населенням. Проте не в усіх випадках становище тих, хто переступив «поріг» було однаковим. Іншим воно було для євреїв, коли порівняти становище останніх із поляками чи латишами. Російські євреї протягом багатьох років жили у відведеній їм межі осілості, тому вони переходили дійсно кордон. На відміну від біженців, які змінювали своє місце проживання в межах власне імперії, то біженці з Галичини чи турецької Вірменії дійсно перетинали державний кордон... У деяких випадках кордон – географічне поняття, а в інших – культурне (між містом і селом), чи релігійне, чи комплекс культурно-правових норм»¹⁶.

Окремі згадки щодо проблематики біженців у контексті дослідження охорони здоров'я в Російській імперії подано у статті іншого британського історика П. Уолдрона. При цьому автор без використання архівної бази робить значні помилки фактологічного плану, зокрема при обрахунках кількості цих людей, що прибули до Катеринослава¹⁷.

Німецький історик Й. Баберовські, аналізуючи ситуацію з кількістю біженців в Російській імперії дає їй влучну й лаконічну характеристику. Вона «... стала країною біженців»¹⁸. Поряд з тим історик висловлює дискусійну тезу, яку за великим рахунком, можна поставити під сумнів: «Біженець символізував розпад старого порядку, він втілював безлад і нестабільність, чого боялися царські генерали. Й оскільки біженець не був ані робітником, ані селянином, ані дворянином, ані буржуа, а був сучасним кочівником без коріння і зв'язків...»¹⁹. Проте, на нашу думку, біженство слід розглядати в контексті тих морально-психологічних руйнувань, які Перша світова війна принесла цивілізації. Вона зламала долі мільйонів людей, позбавила даху над головою та сім'ї, докорінно змінила ставлення до життя, релігії, культурних і духовних цінностей²⁰. Відтак біженців не можна однозначно і категорично сприймати як аморфну масу, позбавлену можливості адекватно оцінювати ситуацію, дбати про своє життя. Зрозуміло, що серед них були й такі, яким було важко адаптуватися в нових умовах, сприйняти іншу реальність. Проте вже за деякий час біженці здебільшого осіли й акліматизувалися. Хто відкрив свою справу, хто поступив на службу,

на роботу, але всі завели у себе вдома і у стосунках з місцевими «осілі» порядки». Вони з потугами, але все ж ставали частиною того соціуму, який надав прихисток²¹.

Цікавим є й аналіз польської історіографії проблематики біженства, яку започаткували дослідники ще в часи Польської Народної Республіки. На жаль, тоді зазначена тематика розглядалася фрагментарно й перебувала здебільшого у тіні вивчення революційних подій. Серед істориків, що започаткували цей напрямок, слід назвати В. Найдус, яка у своїх роботах подала широку картину життя польських біженців у тилкових губерніях Російської імперії²². Зрозуміло, що В. Найдус в умовах тогочасної партійної ідеології була просто зобов'язана вставляти сюжети про участь польських біженців у революційних подіях 1917 р., нездатність польської влади забезпечити поляків, які поверталися на батьківщину та ін.²³. У подібному напрямку проблеми біженців розглядав І. Спустек у книзі, присвяченій перебуванню поляків у Петрограді у 1914–1917 рр.²⁴.

Цінною, на наш погляд, є монографія польської дослідниці з Познанського університету ім. А. Міцкевича Д. Плигавки «Сенкевич у Швейцарії». Вона присвячена аналізу діяльності благодійної фундації, очолюваної Нобелівським лауреатом Генріком Сенкевичем, з організації допомоги польським біженцям у різних куточках планети²⁵. Авторка наголосила, що «...трагедія польського народу в роки війни підсилувалася і багатотисячними юрбами злиднених біженців. Крім того, значного горя принесла і примусова та безцеремонна евакуація польського населення російською владою у серпні 1915 р.»²⁶.

Сучасна польська історіографія має значні здобутки у вивченні окресленої тематики. При цьому можна фактично говорити про існування наукової школи в університеті імені Марії Кюрі-Склодовської в Любліні. Одним із провідних дослідників є професор М. Коженювський, який у низці своїх публікацій висвітлив проблеми життя польських біженців²⁷. Визначаючи статус поляків, евакуйованих углиб Російської імперії, він наголошує, що російська влада в офіційній кореспонденції використовувала термін «біженець» – «uciekinię» (утікач). Поняття ж «wugnianiec» (вигнанець), «uchodźca» (біже-

нець), «tułacz» (блукач) зустрічаються у тогочасних архівних документах. За переконанням дослідника, вони підкреслюють статус польської людності, примусово евакуйованої з польських губерній²⁸.

Результатом спільної праці М. Коженювського, М. Мондзика та Д. Тарасюка стала колективна монографія «Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej»²⁹. Книга польських колег – це результат їх кількарічних наукових пошуків (про що свідчить значна бібліографія, подана в списку використаної літератури) у царині діяльності громадських комітетів по опіці співвітчизників, евакуйованих до Російської імперії у середині 1915 р. Їх робота присвячена перебуванню польських біженців у Російській імперії у роки Першої світової війни. Аналізуючи стан наукової розробки питання у Польщі, вчені дійшли висновку, що проблема біженців Першої світової війни мало вивчена в історіографії, позаяк «...період Першої світової війни до цього часу перебуває в тіні дослідження трагічної долі країни і польського народу в 1939–1945 рр., драматичних радянсько-польських стосунків, хоча польські біженці відіграли значну роль у діяльності поляків та старої еміграції в Росії»³⁰. Ця книга, без перебільшення є подією для дослідників біженства Першої світової війни, скажімо так постімперського простору, оскільки є однією із перших узагальнюючих робіт з цієї тематики. Крім того, вітчизняному досліднику книга важлива й тим, що її автори аналізують долю польських біженців – серед іншого і в українських губерніях³¹.

У ще одній колективній праці М. Коженювського, М. Мондзика, Д. Тарасюка та К. Лявця, присвяченій історії перебування поляків на теренах Східної України упродовж 1832–1921 рр., подано окремі сюжети діяльності відділень польських громадських організацій – Центрального обивательського комітету губерній Королівства Польського в Петрограді, Польського товариства допомоги жертвам війни та Польського львівського комітету допомоги – у справі соціальної опіки біженцям-поляками³².

Серед інших робіт польських істориків потрібно виділити праці А. Ахматовича³³ та А. Їлаз³⁴, присвячені окремим аспек-

там проблеми польських біженців Першої світової війни. Так А. Глаз зауважує, що більшість простих солдатів і частина офіцерів російської армії, залучених до виселення цивільного польського населення, загалом засуджували саму думку евакуації в такий спосіб, критикуючи форми її проведення³⁵.

На увагу заслуговує і книга польського професора Щецинського університету Я.-М. Піскорського «Wygnanie. Przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie»³⁶. Його книга – про вигнаних і переселених сотень тисяч пересічних європейців, чії долі розгорталися на тлі фатальних подій ХХ ст. Я.-М. Піскорський визначив типологію міграційних процесів, зауважуючи, що економічні і політичні причини творять радше перманентних мігрантів, хоча збройні конфлікти, особливо від часів Першої світової війни випродукували юрби біженців. Поняття «біженство» вчений принципово застосовує до примусових мігрантів, незалежно від місця їх перебування – чи на батьківщині, чи за її межами. Хоча в іншому сюжеті автор говорить і про осіб, які добровільно полишили свої житла, рятуючись від фронту, що наближався, і про тих, кого влада вивезла в тиллові райони³⁷. Надзвичайно простим і водночас трагічним в своїй суті є усвідомлення того, що в часи війни вояки, які гинуть на полі бою, можуть розраховувати на якийсь скромний надгробок чи бодай хрест, а «біженці помирають тихо в придорожніх ровах, в переповнених вагонах, в залізничних тунелях, в таборах для інтернованих, одним словом – в дорозі»³⁸.

Світова війна 1914–1918 рр., на думку історика, зруйнувала віденську систему європейського співжиття і призвела до всіх наступних трагічних подій на континенті. Вона стала, так би мовити, каталізатором загальної радикалізації Європи ХХ ст. Саме ця війна породила масові «інтернування і депортації іноземців та етнічних меншин з держав їх проживання». В умовах націоналістичної істерії, що розгорталася у всіх країнах-учасницях конфлікту, їх трактували як потенційних зрадників. Найбільшим політичним результатом воєнних подій на фронтах Європи, виходячи з предмету дослідження, Я.-М. Піскорський цілком слушно називає маси біженців, яких було важко від-

різнити від насильницьки переселеного населення. Погодимось із тезою вченого, що масове біженство, яке зорганізувала російська влада на Східному фронті, стало справжньою драмою углиб імперських теренів дійсно може видатися апокаліптичною картиною тотального руху цілої імперії Романових.

Загалом же, монографія Я.-М. Піскорського – квінтесенція європейської літератури з питань біженства, міграцій, переселень, етнічних чисток, а розлоге цитування творів Е.-М. Ремарка, додає йому експресії та підсилює трагізм сприйняття описуваних подій. Проте варто зауважити – книга написана без використання архівних джерел, які, на наше переконання, складають основу історичної монографії, а запропонована проблематика радше подається крізь призму історичного досвіду власної родини, яка опинилася в епіцентрі тих трагічних подій, що робить її подібною до жанру політичної есеїки³⁹.

На пострадянських теренах розробка проблематики біженців Першої світової війни набула висвітлення лише в останнє десятиліття ХХ ст. Воно ознаменувалося переглядом методологічних підходів, пошуком нових архівних матеріалів, проведенням низки ювілейних заходів. Пріоритет у вивченні цього напрямку належить російським ученим. Координуючим центром досліджень стала створена у грудні 1992 р. Російська асоціація істориків Першої світової війни (РАИПМВ. – рос.). Біля її витоків стояли провідні історики Ю. Писарев, П. Волобуєв, В. Мальков, К. Шацилло та ін. Інституція, як зазначив нинішній президент Асоціації професор Є.Ю. Сергеев, об'єднала під своєю егідою дослідників, серед них і авторка статті, які спеціалізуються на вивченні різних аспектів глобального збройного конфлікту 1914–1918 рр.⁴⁰

За деякий час було знято табу із незручної для радянської історії теми, якою була тематика біженства та і загалом благодійності на теренах Російської імперії. Дійсно, упродовж тривалого часу історіографія замовчувала проблеми біженців Великої війни, у зв'язку з невивідним порівнянням рівня надання допомоги біженцям з боку царської Росії та з їх долею після повернення на батьківщину в 1918–1925 рр., а також з умовами масової евакуації років Великої вітчизняної війни⁴¹. На

сьогодні розробка тематики біженців Першої світової війни в російській історіографії залишається на рівні сюжетів у монографіях, наукових статей і кандидатських дисертацій, присвячених, головним чином, регіональним аспектам історії, історії національних меншин, історії благодійності, історіографічним дослідженням та ін.

Цікаво, що в ювілейному збірнику Російської Академії Наук «Первая мировая война. Пролог XX века» (М., 1998) не було жодної спеціальної розвідки, присвяченої біженцям⁴². Проте вже за рік в іншому виданні – «Россия и Первая мировая война», яке стало результатом проведеного міжнародного колоквиуму (Санкт-Петербург, червень 1998 р.) було вміщено досить ґрунтовну узагальнюючу статтю курського історика О. Курцева «Беженство»⁴³. Саме він став одним із перших, хто у пострадянській історіографії розпочав роботу над цією тематикою. Крім того, цей вчений ввів до наукового обігу досить влучне поняття «біженство», яке окреслює весь комплекс проблем, пов'язаних із долею біженців⁴⁴. Власне, на нашу думку, «біженство» – це вся реальність, яка стосується кола осіб, що у роки Великої війни потрапили під офіційно визнаний термін «біженці», а також сукупність усіх дій влади у цьому напрямку, реакція суспільного загалу та ставлення до навколишнього світу самих біженців⁴⁵.

В іншій роботі згаданий дослідник, на основі аналізу значного масиву архівних документів, спробував обрахувати чисельність біженців, що осіли у тилових губерніях Росії, визначив їх етнічний, віковий, статевий склад. Крім того, саме він окреслив систему центральних та місцевих органів влади, самоврядувань, покликаних забезпечити життєві потреби біженців. Не обминув увагою О. Курцев і проблеми транспортування біженців, надання їм на шляхах руху та у місцях розквартирування медичної, продовольчої та іншої допомоги⁴⁶. Науковець також спробував дослідити складну проблему – статистику щодо чисельності біженців. У цьому аспекті можна цілком погодитися з дослідником, який наголосив: «Вивчення долі біженців у тяжкі часи Першої світової війни вимагає точного визначення їх чисельності»⁴⁷. О. Курцев, провівши значну пошукову роботу в

архівах, віднайшов цінні документи, що проливають світло на статистику біженців, та свідчать про те, які протягом війни на теренах Російської імперії перебувало до 5 млн. «справжніх біженців, включно із мешканцями Галичини та Румунії, Туреччини та Персії, немала частина яких осіла безпосередньо в окупаційних зонах наших військ»⁴⁸.

Проблемі становлення вищого державного органу допомоги біженцям – Особливої наради з улаштування біженців, присвячено статтю російського правника А. Ільїна. Науковець, досліджуючи проблематику діяльності Особливих нарад, створених у роки Першої світової війни, звернув увагу й на діяльність інститутції, покликаної регулювати проблеми біженців. Він спробував визначити причини того, що восени 1915 р., тобто на час розмаху біженського руху, Російська імперія тільки розпочала формувати систему державної допомоги біженцям⁴⁹. А. Ільїн вбачає, що відсутність ефективної підтримки Особливої наради з улаштування біженців з боку Державної Думи призвела до втрати ґрунту для регулярної її діяльності. Позаяк неможливо було взяти під свій контроль діяльність місцевих установ МВС, які керували організацією допомоги постраждалому від війни населенню⁵⁰.

Одним із напрямків сучасних російських досліджень у царині Першої світової війни стало вивчення історії благодійності і, зокрема, царської родини. Серед видань є низка присвячених подвижницькій діяльності імператриці Олександри та її доньок⁵¹. Одна з них, Тетяна, була почесним головою однойменного комітету, який на рівні імперії опікувався біженцями⁵². Цікаву думку щодо значення діяльності Тетянинського комітету висловила у своїй праці Н. Матвеева, наголосивши, що він «... завоював популярність ще і своїм інтернаціональним підходом до потреб мирного населення багатонаціональної Російської імперії»⁵³.

Окремий блок складають праці, присвячені діяльності Всеросійського земського союзу (ВЗС) і Всеросійського союзу міст (ВСМ). У 1992 р. однією з перших було опубліковано статтю московського історика О. Асташева⁵⁴. Він звернув увагу на недостатній рівень вивчення ролі суспільно-політичних органі-

зацій у житті Росії доби Першої світової війни. «Особливу увагу, – зазначив дослідник, – привертає феномен громадських організацій – Всеросійського земського союзу та Всеросійського союзу міст». Він наголосив на трансформації цих спілок. «Розпочавши свою діяльність з надання допомоги пораненим воїнам, біженцям, з участі у ліквідації епідемічних захворювань, з постачання армії, вони потім підключилися до вирішення продовольчого та транспортного питання, і, нарешті, безпосередньо підійшли до участі у суспільно-політичній боротьбі»⁵⁵. За декілька років історик захистив кандидатську дисертацію, присвячену діяльності ВЗС у роки Першої світової війни⁵⁶. Інша російська дослідниця Л. Булгакова у своїй статті наголошує, що влада вбачила у ВЗС та ВСМ небезпечного політичного опонента, але не могла чинити опір їх експансії⁵⁷. Регіональні особливості діяльності цих союзів на прикладі їх відділень на Середньому Уралі досліджує К. Баженова⁵⁸, а у Західному Сибіру – О. Полуаршинов⁵⁹.

Діяльність етнічних спілок з надання допомоги біженцям також проаналізовано в регіональному зрізі⁶⁰. Частина цих робіт адаптовано для сприйняття широким загалом невідомих до цього часу сторінок «забутої війни». Прикладом того можуть слугувати навчальні посібники Т. Трошиної⁶¹, Є. Максимова та В. Тотфалушина⁶², на сторінках яких також є згадки про біженців. Так Т. Трошина простежила процес прибуття до Архангельська біженців, наголосивши, що українці та білоруси не виокремлювалися за національною ознакою «... і записувалися як росіяни»⁶³. Авторка звернула увагу на діяльність етнічних комітетів, які перебували під патронатом місцевих заможних поляків, литовців, латишів. У подібному ключі розглядається перебування біженців на Алтаю⁶⁴.

У статтях Г. Неліповича зроблено спробу проаналізувати проблему депортаційних акцій російської влади, які та здійснювала на початковому етапі війни стосовно представників різних етносів. Ці роботи дають можливість порівняти становище депортованого та евакуйованого населення⁶⁵. Дотичною до тематики статті є монографія А. Бахтуріної, присвячена політиці Російської імперії у Східній Галичині. Серед іншого авторка

намагається розкрити проблематику евакуйованого населення. Більше того, вона робить спробу пояснити поняття «біженець», «виселенець», «заручник», зауважуючи, що останніх було мало, а основний контингент склали «виселенці»⁶⁶.

Тематика Першої світової війни та біженства зокрема в російській історіографії розкрито й у низці дисертаційних досліджень. Так, безумовно, важливим є докторське дослідження М. Шубіна, присвячене аналізу історіографії цього військового конфлікту. Серед іншого, автор наголосив, що лише в 90-ті рр. тематика біженства після тривалої перерви радянських часів почала ґрунтовно вивчатися⁶⁷. Єдиним узагальнюючим дослідженням тематики біженства до цього часу залишається кандидатська дисертація Д. Цовяна, присвячена аналізу діяльності державних і громадських структур Російської імперії у сфері біженства років Першої світової війни. При цьому автор наголосив на відсутності їх єдності та системного підходу у наданні допомоги біженцям⁶⁸. Більше того, він прийшов до висновку: «Держава не в змозі була впоратися з організацією ефективної допомоги усім категоріям біженців і виселенців власними силами і засобами і тому перекладала турботи про їх опіку на громадські організації, але при цьому прагнула утримати за собою контроль за розподілом коштів і неохоче йшла на те, щоб у законодавчому порядку забезпечити роботу земств і міських дум у цьому напрямку»⁶⁹. Загалом, дослідник, аналізуючи діяльність національних етнічних комітетів, ставить акцент на вірменські та єврейські інституції.

Проблематику етнічних біженців піднято в роботах В. Утгофф⁷⁰ і М. Златіної⁷¹, які відповідно присвячені долі білоруських та єврейських вигнанців, становленню їх громадських організацій, умовам евакуації та розміщення на нових місцях, взаєминам з владою та ін. Окремо слід назвати статтю Т. Трошиної, присвячену перебуванню поляків у Архангельську, серед яких значну кількість склали біженці⁷². Взаємодію біженців різних етносів між собою та стосунки з місцевим жителями цікаво досліджує М. Кіщенко у статті, присвяченій перебуванню біженців Першої світової війни у Ярославській губернії. Автор прийшов до висновку, що загалом взаємини з місцевим

населенням були досить позитивними, у 1915–1916 рр. не спостерігалося серйозних конфліктів між біженцями і корінним населенням. У той же час, з погіршенням соціально-економічного і політичного становища в Росії в середовищі біженців стало наростати невдоволення урядом та його діями. Влада прагнула контролювати біженців, у першу чергу німців і поляків, і присікати антиурядові настрої⁷³.

Частково біженство розглядається у контексті життя провінційного соціуму різних губерній та регіонів Російської імперії. Так, у дисетаціях І. Белової⁷⁴, О. Суханової⁷⁵ та С. Букалової⁷⁶ окреслено діяльність відповідно Калузького та Орловського земства у царині соціальної опіки біженців. У роботі Ф. Гаврикова аналізується подібна діяльність Курської міської управи⁷⁷. А. Щетініна розглядає перебування біженців на території Західного Сибіру та Алтаю⁷⁸, а І. Зігель – у Новгородській губернії⁷⁹. Позитивним є той момент, що окремі дисертаційні дослідження вдало трансформувалися у монографії. Наприклад, цікавою є робота І. Белової, яка крізь призму провінційного життя у Калузькій та Орловській губерніях розглядає умови перебування там біженців⁸⁰. Осібно в російській історіографії можна виділити дисертаційне дослідження І. Щерова, який намагався проаналізувати особливості «військової міграції» в Росії упродовж 1914–1922 рр.⁸¹ Проте його робота подає низку дискусійних моментів, як-то: зарахування біженців до маргіналів, окреслення самого факту переміщення цивільної і військової людності як «міграція», використання сучасного терміну «міграційна служба»⁸². На нашу думку, відносно до природи переміщення біженців, організованих російською владою та ініційованих ними самими, необхідно вживати термін «евакуація», який відбиває специфіку воєнного часу. Відтак використання поняття «міграція», яке окремі дослідники застосовують, окреслюючи проблему переміщення цивільного населення, є недоцільним. У той же час переміщення німців, австрійців, болгар та турків підпадає під юридичну норму «депортація»⁸³. Більше того І. Щеров висловив сентенцію, що «більшість біженців були пристарілими»⁸⁴, тоді як відомо, що основну масу їх склали неповнолітні та жінки репродуктивного віку.

Отже, сучасна російська історіографія біженства Першої світової війни представлена широким спектром наукових досліджень, але, по-перше, вони стосуються, головним чином, регіонального спрямування, по-друге, заявлена проблема розглядається лише в контексті більш широкого тематичного діапазону. Роботи носять здебільшого описовий характер, подають фактологічний матеріал, і різняться хіба що географічним розмаїттям.

Проблема біженства Першої світової війни перебуває у полі зору й білоруських істориків. В. Скалабан у своїй статті, присвяченій перспективам вивчення історії білоруських біженців, зауважив, що сучасний інтерес до вивчення тематики біженства зумовлений «... нинішними міжнаціональними конфліктами, локальними війнами, а отже, необхідністю розв'язання проблем, пов'язаних із біженцями»⁸⁵. В. Саматія розглядає становище білоруських біженців у тилкових губерніях Російської імперії⁸⁶. С. Лапанович проаналізував діяльність державних і громадських структур у справі допомоги біженцям на території Білорусії упродовж 1914 – жовтня 1917 рр.⁸⁷. Автор висловив цікаве припущення, що діяльність громадських інститутційна місцях залежала часто від суб'єктивного ставлення до них з боку губернатора та військової адміністрації⁸⁸.

Таким чином, аналіз зарубіжної історіографії біженства Першої світової війни часів Російської імперії приводить до висновку, що тема залишається відкритою для істориків. Її актуальність, у свою чергу, спонукає вчених до нових пошуків. Безумовно, пріоритет в окресленій царині належить російським історикам, але вони й досі не вийшли на рівень узагальнюючих робіт. Поряд з ним тема цікава й для європейських русистів, зокрема, британських істориків. Здебільшого описовий характер подачі матеріалу з окресленої проблематики свідчить про накопичення фактологічного матеріалу, на основі якого мають по-статі фундаментальні праці, вироблені методологічні підходи дослідження та створено широку картину цього явища.

¹ Реєнт О. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз / О. Реєнт, Б. Янишин // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 3–37.

² Реєнт О. Україна у Великій війні 1914–1918 рр.: Основні дослідницькі напрями в сучасній українській історіографії / О. Реєнт, Б. Янишин // Історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 48.

³ Сегеда Г.В. Огляд джерел та літератури з проблеми біженців в Україні у період Першої світової війни / Г.В. Сегеда // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2005. – Вип. IX. – С. 136–146.

⁴ Жванко Л. Біженство Першої світової війни: історіографія проблеми чи проблеми історіографії / Л. Жванко // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2008. – Вип. 18. – С. 380–392; Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.): монографія / Л.М. Жванко. – Х.: Віровець А.П. «Апостроф», 2012. – С. 12–15.

⁵ Беккер Ж.-Ж. Первая мировая война / Ж.-Ж. Беккер. – М.: Астрель, 2006. – С. 5–6.

⁶ Там же. – С. 6.

⁷ Там же. – С. 47.

⁸ Там же. – С. 50.

⁹ Циман Б. Результаты и противоречия культурной истории: некоторые замечания / Б. Циман // Эпоха. Культура. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы). Материалы междунар. науч. конф. Сб. докладов. – Х., 2004. – С. 326.

¹⁰ Там же. – С. 327.

¹¹ Гетрелл П. Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны / П. Гетрелл // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. коллоквиума): – СПб., 1999. – С. 112–128; Гатрелл П. Беженцы в России в период Первой мировой войны / П. Гатрелл // Исторические записки: статьи. – М.: Наука, 2004. – Т. 4 (122). – С. 46–72. У цих статтях використано два варіанти перекладу прізвища історика.

¹² Gatrell P. A Whole Empire Walking: Refugees in Russia During World War I / P. Gatrell. – Bloomington: Indiana University Press, 2005. – 318 p.

¹³ Полян П. Вся Россия ходуном: беженцы Первой мировой войны и конец империи. Gatrell P. A Whole Empire Walking. Refugees in Russia during World War I. – Bloomington & Indianapolis: Indiana University

Press, 1999. – 318 p.: [Electronic resource] / Полян П. – Access mode: <http://magazines.russ.ru/nz/2002/5/rec.html>. – Namefrom a screen.

¹⁴ Гетрелл П. Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны / П. Гетрелл // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. коллоквиума): – СПб., 1999. – С. 112–128.

¹⁵ Гатрелл П. Беженцы в России в период Первой мировой войны / П. Гатрелл // Исторические записки: статьи. – М.: Наука, 2004. – Т. 4 (122). – С. 65.

¹⁶ Там же. – С. 48.

¹⁷ Уолдрон П. Государство и общество в России в военное время: здравоохранение и больницы во время Первой мировой войны / П. Уолдрон // Первая мировая война. Взгляд спустя столетие: материалы междунар. науч.-практич. конф. «Первая мировая война и современный мир», 26–27 мая 2010 г. – М., 2011. – С. 105–123.

¹⁸ Баберовскі Йорг. Червоний терор. Історія сталінізму / Й. Баберовскі. – К.: К.І.С., 2007. – С. 22.

¹⁹ Там само. – С. 24.

²⁰ Война и общество в XX веке: в 3 кн. [под ред. В.А. Золотарева, А.О. Чубарьяна]. – М.: Наука, 2008. Кн. 1: Война и общество накануне и в период Первой мировой войны – 2008. – С. 159.

²¹ Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.): монографія / Л.М. Жванко. – Х.: Віровець А.П. «Апостроф», 2012. – С. 57–58.

²² Najdus W. Uchodzczy polscy w Rosji w latach 1917–1919 / W. Najdus // Kwartalnik Historyczny. – 1957. – № 6. – S. 24–40.

²³ Najdus W. Polacy w rewolucji 1917 roku / W. Najdus. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967. – S. 263–264.

²⁴ Spustek I. Polacy w Piotrogradzie 1914–1917 / I. Spustek. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966. – 465 s.

²⁵ Pługawko D. Sienkiewicz w Szwajcarii / D. Pługawko. – Poznań: Uniwersytet im. A. Mickiewicza, 1986. – 171 s.

²⁶ Ibidem. – S. 14–15.

²⁷ Korzeniowski M. Na wygnanym szlaku... Działalność Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego na Białorusi w latach 1915–1918 / M. Korzeniowski. – Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2001. – 390 s.; Korzeniowski M. Polskie organizacje ratownicze wobec wydarzeń Rosji w 1918 roku / M. Korzeniowski, M. Mądzik // ROK 1918 w Europie Środkowo-Wschodniej. – Białystok, 2010. – S. 551–569; Korzeniowski M. Za Złotą Bramą. Działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w

latach 1905–1920 / M. Korzeniowski. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2009. – 621 s.

²⁸ Korzeniowski M. Na wygnańczym szlaku... Działalność Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego na Białorusi w latach 1915–1918 / M. Korzeniowski. – Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2001. – S. 12.

²⁹ Korzeniowski M. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej / M. Korzeniowski, M. Mądzik, D. Tarasiuk. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2007. – 238 s.

³⁰ Ibidem. – S. 11.

³¹ Жванко Л.М. Рецензія на монографію Корzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej. – Lublin: Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. – 238 s. // Український історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 223.

³² Mądzik M. Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921 / M. Mądzik, M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk. – Lublin: Wydawnictwo OLECH, 2012. – 230 s.

³³ Achmatowicz A. Polityka Rosji w kwestii polskiej w pierwszym roku Wielkiej Wojny. 1914–1915 / A. Achmatowicz. – Warszawa: Instytut Historii PAN, 2008. – 403 s.

³⁴ Głaz Alicja. Ewakuacja ludności cywilnej z Lubelszczyzny latem 1915 r. / A. Głaz // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Lublin–Polonia*. – Lublin, 2001. – VOL. LVI. – S. 113–131. (Sec. F: Studium Doktoranckie Historii UMCS).

³⁵ Ibidem. – S. 116.

³⁶ Piskorski Jan M. Wygnańcy. Przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie / J. M. Piskorski. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 2010. – 339 s.

³⁷ Ibidem. – S. 24.

³⁸ Ibidem. – S. 20.

³⁹ Жванко Л. Piskorski Jan M. Wygnańcy. Przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 2010. – 339 s. / Л. Жванко // Схід–Захід. Історико-культурологічний збірник. Проблеми історичної урбаністики. – Х.: ТОВ «НТМТ», 2011. – Вип. 15. – С. 330.

⁴⁰ Сергеев Е.Ю. Российская ассоциация историков Первой мировой войны: задачи и перспективы // Великая война. 1914–1918 гг. Альманах Российской ассоциации историков Первой мировой войны. – М.,

2011: [Электронный ресурс] / Е.Ю. Сергеев. – Режим доступа: http://rusasww1.ru/view_news_about.php?id=36. – Название с экрана.

⁴¹ Курцев А.Н. Беженство / А.Н. Курцев // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. colloquium): – СПб., 1999. – С. 129.

⁴² Первая мировая война. Пролог XX века / отв. ред. В.Л. Мальков. – М., 1998. – 693 с.

⁴³ Курцев А.Н. Беженство / А.Н. Курцев // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. colloquium): – СПб., 1999. – С. 129–146.

⁴⁴ Там же. – С. 129.

⁴⁵ Жванко Л.М. Перша світова війна: біженці в Україні (1914–1918 рр.), дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Жванко Любов Миколаївна. – Полтава, 2012. – С. 58.

⁴⁶ Курцев А.Н. Беженцы Первой мировой войны в России (1914–1917) / А.Н. Курцев // Вопросы истории. – 1999. – № 8. – С. 98–114.

⁴⁷ Курцев А.Н. Количество беженцев в российских регионах на 1916–1917 гг. / А.Н. Курцев // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: сб. науч. тр. IV Междунар. науч. конф., 8 дек. 2006 г.: в 2 т. Т. 2. – Белгород, 2007. – С. 127–135.

⁴⁸ Там же. – С. 129.

⁴⁹ Ильин А.В. Об Особом совещании по устройству беженцев (1915 – февраль 1917 г.) / А.В. Ильин // Известия высших учебных заведений. – 1991. – № 5. – С. 49.

⁵⁰ Там же. – С. 54.

⁵¹ Августейшие сестры милосердия / Сост. Н.К. Зверева. – М.: Вече, 2008. – 464 с.

⁵² Ульянова Г.Н. Благотворительность в Российской империи. XIX – начало XX в. / Г.Н. Ульянова – М.: Наука, 2005. – 402 с.

⁵³ Матвеева Н.Л. Благотворительность и императорская семья в годы Первой мировой войны / Н.Л. Матвеева. – М.: Московский гос. открытый ун-т, 2004. – 189 с.

⁵⁴ Асташов А.Б. Союзы земств и городов и помощь раненым в Первую мировую войну / А.Б. Асташов // Отечественная история. 1992. – № 6. – С. 169–172.

⁵⁵ Там же. – С. 169.

⁵⁶ Асташов. А.Б. Всероссийский союз городов в 1914–1918 гг.: автореф. дис. на ст. науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02. «Отечественная история» / А.Б. Асташов. – М., 1994. – 23 с.

⁵⁷ Булгакова Л.А. Проблемы интеграции в сфере социальной помощи в дореволюционной России / Л.А. Булгакова // Благотвори-

тельность в России: социальные и исторические исследования. – СПб., 2001. – С. 320.

⁵⁸ Баженова К.Е. Деятельность организаций Всероссийского земского союза и Всероссийского союза городов Пермской губернии по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны / К.Е. Баженова // Вестник Челябинского государственного университета. – 2011. – № 12 (227). – Вып. 45 – С. 21–27.

⁵⁹ Полуаршинов А.В. Помощь общественных организаций и населения Западной Сибири фронту и пострадавшим от войны: Июль 1914 – февраль 1917 гг.: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Полуаршинов Александр Владимирович. – Омск, 2005. – 177 с. <http://www.dslib.net/istoria-otechestva/mobilizacija-ljudskih-i-materialnyh-resursov-v-vjatskoj-gubernii-v-gody-pervoj.html>.

⁶⁰ Нам И.В. Национальные организации помощи беженцам и их деятельность в Томской губернии в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.) / И.В. Нам // Судьба регионального центра в России (к 400-летию г. Томска): Труды Томского госуд. ун-та. – Томск, 2005. – Т. 267. – С. 115–119. (Сер. Историческая).

⁶¹ Трошина Т.И. Великая война... Забытая война...: Архангельск в годы Первой мировой войны: (1914–1918): Книга для учителя / Т.И. Трошина; Арханг. Ин-т переподготовки и повышения квалификации работников образования, Добровольное культурно-просветительное об-во «Норд». – Архангельск: КИРА, 2008. – 169 с.

⁶² Максимов Е.К. Саратовское Поволжье в годы Первой мировой войны: [учеб.пособ. к курсу «История Саратовского Поволжья»] / Е.К. Максимов, В.П. Тотфалушин. – Саратов: Научная книга, 2007. – 124 с.

⁶³ Трошина Т.И. Великая война... Забытая война...: Архангельск в годы Первой мировой войны: (1914–1918): Книга для учителя. – С. 130.

⁶⁴ Еремин И.А. Алтай в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.) / И.А. Еремин, Т.А. Кижаяева // История Алтайского края. XVIII–XX вв.: Науч. и документ. Материалы / Редкол. Т.К. Щеглова (отв. ред.), А.В. Котнев. – Барнаул, 2004. – С. 225–237.

⁶⁵ Нелипович С.Г. Депортации в России 1914–1918 гг. / С.Г. Нелипович // Военно-исторический журнал. – 1997. – № 1. – С. 42–53. Нелипович С.Г. Население оккупированных территорий рассматривалось как резерв противника / С.Г. Нелипович // Военно-исторический журнал. – 2000. – № 2. – С. 60–69.

⁶⁶ Бахтурина А.Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / А. Ю. Бахтурина. – М.: АИРО-XX, 2000. – 264 с.

⁶⁷ Шубин Н.А. Россия в Первой мировой войне: Историография проблемы, 1914–2000 гг.: дисс. ... докт. ист. наук: 07.00.09 / Шубин Николай Алексеевич. – М., 2001. – 287 с.: [Электронный ресурс] / Н. Шубин. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/rossiya-v-pervoi-mirovoi-voine-istoriografiya-problemy-1914-2000-gg>. – Название с экрана.

⁶⁸ Цовян Д.Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы первой мировой войны. 1914–1917 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Цовян Давид Грантович. – М., 2005. – С. 186.

⁶⁹ Там же.

⁷⁰ Утгофф В.С. Белорусские беженцы Первой мировой войны в 1914–1922 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Утгофф Валентина Сергеевна. – СПб., 2003. – 183 с.

⁷¹ Златина М.А. Проблема еврейского беженства в России в период Первой мировой войны (июль 1914 – зима 1915/1916 гг.): автореф. дис. на стоиск. науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02. «Отечественная история» / М.А. Златина. – СПб., 2010. – 25 с.

⁷² Трошина Т. Поляки в Архангельской губернии в годы Первой мировой войны: [Электронный ресурс] / Т. Трошина. – Режим доступа: http://lib.pomorsu.ru/exile/Polska_ssyłka/Troshina.rtf. – Название с экрана.

⁷³ Кищенко М.С. Беженцы Первой мировой войны в Ярославской губернии / М.С. Кищенко // Ярославский педагогический вестник. – 2010. – № 2. – С. 61–65.

⁷⁴ Белова И.Б. Первая мировая война и российская провинция: 1914 – февраль 1917 гг.: по материалам Калужской и Орловской губерний: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Белова Ирина Борисовна. – Калуга, 2007. – 277 с.

⁷⁵ Суханова О.Н. Калужское земство в годы Первой мировой войны: автореф. дис. на стоиск. науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02. «Отечественная история» / О.Н. Суханова. – Владимир, 2012. – 23 с.

⁷⁶ Букалова С.В. Орловская губерния в годы Первой мировой войны: социально-экономические, организационно-управленческие и общественно-политические аспекты (июль 1914 – февраль 1917 года): автореф. дис. на стоиск. науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02. «Отечественная история» / С.В. Букалова. – Орел, 2005. – 24 с.

⁷⁷ Гавриков Ф.А. Города российской провинции в условиях Первой мировой войны: на примере Курской губернии: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Курск: РГБ, 2007. (Из фондов Рос. госуд. библиотеки). – 307 с.: [Электронный ресурс] / Ф.А. Гавриков. – Режим доступа: <http://diss.rsl.ru/diss/07/0088/070088014.pdf>. – Название с экрана.

⁷⁸ Щетинина А.С. Беженцы на юге Западной Сибири 1914–1923 гг.: источники и методы изучения: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 / Щетинина Анна Сергеевна. – Барнаул, 2007. – 204 с.

⁷⁹ Зигель И.А. Новгородской губернской администрации и органов местного самоуправления в годы Первой Мировой войны: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Зигель Ирина Анатольевна. – Великий Новгород, 2003. – 206 с. [Электронный ресурс] / И.А. Зигель. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/deyatelnost-novgorodskoi-gubernskoi-administratsii-i-organov-mestnogo-samoupravleniya-vgody#ixzz2AZWj2ZH8>. – Название с экрана.

⁸⁰ Белова И.Б. Первая мировая война и российская провинция. 1914 – февраль 1917 г. / И.Б. Белова. – М.: АИРО-XXI 2011. – 288 с.

⁸¹ Щеров И.П. Военная миграция в России. 1914–1922 гг.: автореф. дис. на соиск. науч. степени докт. ист. наук: спец. 07.00.02. «Отечественная история» / И.П. Щеров. – Москва, 2001. – 32 с.

⁸² Там же. – С. 17.

⁸³ Жванко Л.М. Перша світова війна: біженці в Україні (1914–1918 рр.), дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Жванко Любов Миколаївна. – Полтава, 2012. – С. 59.

⁸⁴ Щеров И.П. Военная миграция в России. 1914–1922 гг. – С. 17.

⁸⁵ Скалабан В. Белорусские беженцы Первой мировой войны: перспективы изучения / В. Скалабан // Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документах российских и зарубежных архивов: Материалы междунар. науч. конф. Москва, 7–8 сентября 2004 г. / Отв. ред. В.П. Козлов. – М., 2006. – С. 66–70.

⁸⁶ Саматыя В. Проблема беженцев в Белоруссии в годы Первой мировой войны: [Электронный ресурс] / В. Саматыя. – Режим доступа: <http://www.nlr.ru:8101/exib/war/1/p39.htm>. – Название с экрана.

⁸⁷ Лапановіч С.Ф. Дзейнасць дзяржаўных і грамадскіх арганізацый па аказанні дапамогі у Беларусі ў гады Першай сусветнай вайны (1914 – кастрычнік 1917 г.) / С.Ф. Лапановіч. – Мінск: Акад. МУС, 2010. – 127 с.

⁸⁸ Там же. – С. 112.